

کنفرانس اقماری ایفلا

لیسبون - پرتغال

۱۷-۲۰ اوت ۱۹۹۳ = ۲۹-۲۶ مرداد ۱۳۷۲*

نوشته نورالله مرادی^۲

ایفلا (فدراسیون بین‌المللی انجمنها و سازمانهای کتابداری) دارای ۸ بخش است و هر بخش دارای قسمتهایی چند است که هر یک فعالیتهای مشخصی را پی‌می‌گیرند. معمولاً بخشها و قسمتها برای پیشبرد اهداف خود که باید جنبه بین‌المللی داشته باشد، هر چند سال یکبار به مقتضای ضرورت کنفرانسها و سمینارهای تخصصی تشکیل می‌دهند. بیشتر مواقع، برای صرفه‌جویی در وقت و هزینه شرکت کنندگان، این سمینارها بلافاصله قبل از اجلاس سالانه ایفلا، در کشوری که ایفلا در آن برگزار می‌شود، ولی در شهری دیگر، یا در یکی از کشورهای همجوار، تشکیل می‌شود. تعداد شرکت

۱. کنفرانسهای اقماری ایفلا (Satellite Meeting) نباید با پیس کنفرانس ایفلا (Pre-Conference) اشتباه شود. زیرا که اولی فنی و تخصصی است و دومی کلی و جامع و

اختصاصاً برای کشورهای در حال رشد

* در نگارش این گزارش از یادداشتها و مقاله‌ای که سرکار خانم پوری سلطانی تهیه کرده بودند استفاده زیادی کرده‌ام، بر خود واجب می‌دانم از ایشان سپاسگزاری نمایم.

۲. مدیر کل آرشیوها و کتابخانه‌های سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.

کنندگان و همچنین سخنرانان در این سمینارها بسیار محدود است زیرا که موضوع کنفرانس بسیار تخصصی و فنی است و می‌تواند فقط مورد توجه و عنایت بخشی از کتابداران که در آن زمینه تبحر و تجربه کافی دارند قرار بگیرد. ولی موضوع این کنفرانسها معمولاً در دستور کار بخش یا قسمت مربوطه که برپا دارنده کنفرانس است قرار دارد.

کمیته دایمی رده‌بندی و نمایه‌سازی اکنون فعالیت اصلی خود را بر انتشار دوشهریه متمرکز کرده است:

۱. تدوین یک راهنما برای تهیه فهرست مستند موضوعی و شناسه‌های ارجاعی آن.

۲. مدون کردن اصول اساسی سرعنوانهای موضوعی. ۱

برای هر یک از این دو فعالیت گروههای کار مشخصی تعیین شده است. در سال ۱۹۹۲ سرکار خانم پوری سلطانی به عضویت کمیته دایمی رده‌بندی و نمایه‌سازی انتخاب شدند.

کمیته دایمی رده‌بندی و نمایه‌سازی در یکی از گروههای کار خود که خانم سلطانی نیز در آن عضویت دارند مشغول تدوین اصول اساسی فهرست مستند موضوعی است. سمینار چهار روزه سال ۱۹۹۳ در لیسبون به منظور بررسی اصولی که تاکنون کشورهای مختلف به کار می‌برند و استفاده احتمالی از تجارب آنها تشکیل شده بود. موضوع گردهمایی «نمایه‌سازی موضوعی در دهه ۱۹۹۰: اصول و رویه‌ها» نام داشت.^۳ موضوع کنفرانس می‌بایست افق جدیدی را برای نمایه‌سازی موضوعی که باید در آینده از طریق کامپیوتر و شبکه‌های ملی در اختیار کلیه کتابخانه‌ها و نیز از طریق «فهرست پیوسته آزاد»^۴ در اختیار مراجعان و محققان قرار بگیرد، بگشاید و راه را برای سیاست‌گذاری صحیح آینده هموار سازد.

3. Subject Indexing in the 90's: Principles and Practices

4. Online Public Access Catalog (OPAC)

برنامه کنفرانس

روز اول به ارائه تجربیات و تحولات نمایه سازی موضوعی در کشورها اختصاص داشت. و روز دوم به مباحث نظری نمایه سازی از قبیل زبان نمایه سازی، زبان طبیعی یا مصنوعی، نمایه سازی کنترل شده یا آزاد، نمایه سازی پیش همارا یا پس همارا، رویه های بین المللی واژگانها و استانداردهای نظام موضوعی. برنامه همگانی کنفرانس در واقع در پایان روز دوم با بازدید از کتابخانه ملی پرتغال خاتمه می یافت. روز سوم منحصر به جلسات اختصاصی اعضای کمیته در مورد جمع بندی نتایج کنفرانس و تدوین نظرات سخنرانان برای ارائه در جلسه عمومی قسمت نمایه سازی و رده بندی ایفلا در بارسلون بود. قرار شد خانم جی. بی ال^۵ از امریکا که خود عضو کمیته ویرایشگران رده بندی دیوینی است ویرایش نهایی خلاصه و جمع بندی رنوس مطالب سخنرانها را به عهده بگیرد. نامبرده جمع بندی بسیار جالبی از کنفرانس عمومی ایفلا از کل نظرات سخنرانان در لیسبون ارائه داد. روز چهارم مسأله مورد بحث اختصاص داشت به اصول اساسی سرعنوانهای موضوعی و چگونگی تدوین آن و زمان بندی مورد نظر و تعیین جلسات آینده، و رای گیری برای عضویت در گروه کار تدوین اصول اساسی سرعنوانهای موضوعی. خانم سلطانی نیز به واسطه تجاربی که در این زمینه داشتند و به علت اینکه سرعنوانهای موضوعی فارسی مورد توجه شرکت کنندگان قرار گرفته بود به عضویت گروه کار انتخاب شدند.

نمایندگان یازده کشور در این کنفرانس سخنرانی کردند. آلمان، امریکا، اسپانیا، انگلستان (که نمایندگانش حضور نیافت)، ایران، برزیل، پرتغال، فرانسه، کانادا، کرواسی، لهستان. ضمن کنفرانس نمایشگاهی از فهرست سرعنوانهای موضوعی همه کشورهای (حدوداً سی جلد) شامل آثار فنی

نظری در ارتباط با نظامهای نمایه‌سازی و اصطلاحنامه‌های اختصاصی که در کشورهای مختلف به کار می‌رود برپا بود. در این نمایشگاه کتاب سرعنوانهای موضوعی فارسی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و چند برگ از آخرین ویرایش آن نیز که زیر چاپ است، به نمایش گذاشته شده بود. حجم و کیفیت این فهرست توجه شرکت کنندگان را جلب کرده بود.

چند نکته از مباحث نظری

۱. فهرست پیوسته آزاد و سرعنوان موضوعی

یکی از مباحث جالب در این کنفرانس بحث در مورد رابطه سرعنوان موضوعی و فهرست پیوسته آزاد بود.

نماینده‌ای از آلمان با سخنرانی خود تحت عنوان «فهرستنویسی موضوعی برای فهرست پیوسته آزاد»^۱ بحث را آغاز کرد. او اظهار داشت به محض اینکه فهرستنویسی کامپیوتری به اجرا در می‌آید می‌توان به آسانی به تشکیل یک «فهرست پیوسته آزاد» اقدام کرد. فایده فهرست کامپیوتری نباید تنها متوجه خدمات فنی باشد، بلکه با در کنار هم قرار دادن فهرستبرگه‌ها در کامپیوتر می‌توان از طرق مختلف به بازیابی مطلب مورد نظر پرداخت، بدون اینکه نیازی به دانستن شناسه‌های رسمی یا موضوعهای قراردادی داشته باشیم. زیرا این شناسه‌های رسمی از جمله نام نویسنده، نویسنده همکار، ویراستار، موضوعها، عنوان فروست، ناشر، محل نشر، تاریخ نشر، شماره قفسه، نوع اثر، نوع تولید، زبان اثر و غیره در ISSN و ISBN هست. جستجوهای موضوعی را می‌توان از طریق سرعنوان موضوعی به عمل آورد، یا از راه سلسله مراتب رده‌ای، یا از راه کلید واژه‌های موجود در عناوین موضوعها. کامپیوتر این فرصت را به ما می‌دهد که با استفاده از قانون جیر بولی و با کمک رابطهای منطقی *and*، *or*، *not* شناسه‌های

پراکنده را به منظور بازیابی بهم ارتباط دهیم. بنابراین هم فهرستنویس و هم مراجعه‌کننده می‌توانند با استفاده از یک «فهرست پیوسته آزاد» به نوعی بازیابی کاملاً متفاوت و ارزشمند که متضمن حداکثر سرعت و دقت باشد، دست یابند. استفاده از سرعنوان موضوعی در نظام «فهرست پیوسته آزاد» باید مبتنی بر موضوعهای استاندارد کنترل شده باشد که به صورت بانک اطلاعاتی در کامپیوتر موجود است. در این صورت فهرستنویس را می‌توان از دفتهای ذهنی آزاد کرد. رعایت سلسله مراتب موضوعی توسط فهرستنویس در «فهرست پیوسته آزاد» جایی ندارد، زیرا که این ارتباط منطقی جزو لاینفک یک سیستم «فهرست پیوسته آزاد» است. موضوعها و شماره‌ها به وسیله نمایه‌ها با هم مرتبط می‌شوند. آنچه باید مورد توجه گیرد این است که اگر قرار باشد فهرستنویسی مشترک به وجود آید، دسترسی به یک سرعنوان موضوعی کنترل شده و استفاده از یک نظام رده‌بندی بین‌المللی بیش از پیش مورد اهمیت قرار می‌گیرد.

۲. نمایه‌سازی پس‌هما را یا پیش‌هما را

اینکه نمایه‌سازی باید بر کدام یک از این دو نظام مبتنی باشد مدتهاست که در جهان کتابداری مطرح است. به کارگیری کامپیوتر در کتابخانه‌ها بحث درباره این مسأله را در مباحث کتابداری تشدید کرد. در نمایه‌سازی پیش‌هما را^۷ واژه‌ها در زمان نمایه‌سازی با هم ترکیب می‌شود، سلسله مراتب آنها به دقت تعیین می‌شود و آنچه مآلاً در سرعنوان موضوعی نشان داده می‌شود، مبتنی است بر تعیین این مراحل. در صورتی که در نمایه‌سازی پس‌هما را^۸ نمایه‌ساز، موضوعها را از مفاهیم بسیار ساده مجزا از هم انتخاب می‌کند و سپس با تدابیری که برای پیوستن آنها به یکدیگر اتخاذ می‌کند، امکان بازیابی موضوعهای ترکیبی را با رعایت منطقی

7. pre co-ordinate indexing

8. post co-ordinate indexing

سلسله مراتب آنها برای جستجوگر مهیا می‌سازد.

همانطور که گفته شد با ورود کامپیوتر به کتابخانه‌ها، فکر نمایه‌سازی پس‌هما را قوت بیشتری یافت. چون کامپیوتر می‌توانست با استفاده از اصول جبر بولی هر نوع ترکیبی را به دست دهد. این طور به نظر می‌رسید که نمایه‌سازی پس‌هما را ساده‌ترین نوع نمایه‌سازی است. اما به تدریج با مطالعه عادات جستجوگران و عواملی که بازایی را سرعت و دقت می‌بخشد، استفاده از زبان کنترل شده که بیشتر در نمایه‌سازی پیش‌هما را امکان‌پذیر است، طرز تفکر بسیاری از نمایه‌سازان را تغییر داد. اکنون ثابت شده است که نمایه‌سازی ترکیبی و کنترل شده در پایگاه‌هایی که بار اطلاعاتی زیادی دارند، مناسبتر است، گرچه که هزینه آن ممکن است بیشتر باشد. بنابراین برای کاربرد هر یک باید به نیاز کتابخانه، هدف و عملکردهای آن توجه داشت. عواملی چون حجم اطلاعات، نوع کتابخانه یا پایگاه اطلاعاتی، عادات مراجعان، سرعت، دقت، سهولت، یکدستی و قابلیت انطباق، هزینه و غیره در تصمیم‌گیری نهایی بسیار مؤثر است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

۳. زبان طبیعی یا زبان مصنوعی

استفاده از زبان طبیعی یا زبان مصنوعی نیز از مسائل دیگری است که از بیش از نیم قرن پیش تاکنون در دنیای کتابداری مطرح است. زبان طبیعی، یعنی زبانی که مردم بدان تکلم می‌کنند، برای بازایی موضوعی بهتر است یا زبان مصنوعی که ساخته و پرداخته نمایه‌ساز است؟ زبان مصنوعی از گروهی از علائم و نشانه‌ها به دست آمده است و مردم عادی از مفاهیم آن بی‌اطلاعند. مخالفان و موافقان هر دو نظام دلایل موجهی ارائه می‌دهند که هر یک به موقع خود سودمند است. متخصصان موضوعی اکنون به این نتیجه رسیده‌اند که تلفیقی از این دو روش نتیجه مطلوب به دست می‌دهد. از دیرباز نیز آنها که ظاهراً صرفاً به زبان مصنوعی اعتقاد داشتند

و اشاعه دهنده فهرست رده‌ای^۹ بودند ناچار بودند برای معنی کردن زبان مصنوعی یعنی معرفی مفاهیم مستتر در هر شماره، دست به ایجاد نمایه موضوعی بر مبنای زبان طبیعی بزنند، گرچه که این نمایه موضوعی غالباً کنترل نشده بود. امروز مسلم شده است که این دو می‌توانند مکمل یکدیگر باشند به شرط آنکه نمایه‌ساز، موقعیت و شرایط موجود و نوع مفاهیمی که می‌خواهد ذخیره و بازیابی کند، در نظر بگیرد. بین مفاهیم فردی و مفاهیم عمومی همواره مرز وجود دارد. پس نمایه‌ساز می‌تواند نقاط قوت و ضعف زبان طبیعی و مصنوعی را در حین نمایه‌سازی هر مفهوم مشخص کند و برحسب مورد، آنها را جلوه دهد یا مخفی سازد. ابهام و تیرگی و دو پهلو بودن، و عدم صراحت در بار معنایی زبان طبیعی و تشخیص سلسله مراتب در سرعنوان موضوعی از خصیصه‌های ذاتی نمایه‌ساز است. و این، تفکر و اندیشه و تعقل انسانی نمایه‌ساز است که می‌تواند بدانها شکل بدهد. بنابراین هیچ سیستم ماشینی نمی‌تواند جانشین آن شود. امروز حتی آنها که صرفاً برای نمایه‌سازی از زبان طبیعی استفاده می‌کنند، برخی قواعد و ضوابط برای تهیه فهرست موضوعی بر اساس زبان طبیعی را در نظر گرفته‌اند که خودبخود آن را به زبان نیمه طبیعی تبدیل کرده است. از آن جمله است داشتن سرعنوانهای مقلوب و استفاده از تقسیمات فرعی مختلف مانند تقسیمات فرعی موضوعی، شکلی، تاریخی، جغرافیایی و غیره. سنت استفاده از شماره‌های نظامهای رده‌بندی که صرفاً زبان مصنوعی است، در کنار سرعنوانهای موضوعی که از دیرباز در کتابخانه‌ها مرسوم بوده، لزوم تلفیق این دو نظریه را روشن می‌سازد.

شیوه‌های دستیابی موضوعی در برخی از کشورهای شرکت‌کننده

۱. اسپانیا

استفاده از نظام‌های موضوعی در اسپانیا هم‌پای سایر کشورهای اروپایی گسترش یافت. در سالهای ۱۹۲۰ که رده‌بندی دهدهی به برخی کتابخانه‌ها راه یافت، نوعی نمایه‌های موضوعی را نیز برای بیان مفاهیم شماره‌ها به دنبال داشت. در سال ۱۹۳۵ کتابخانه ملی اسپانیا سیستم دهدهی را برای فهرست رده‌ای خود برگزید. در سال ۱۹۳۶ نظام رده‌بندی دهدهی جهانی^{۱۱} در کتابخانه‌های اسپانیایی به کار گرفته شد و در سال ۱۹۳۹ پس از اتمام جنگ‌های داخلی نظام رده‌بندی دهدهی جهانی در بسیاری از کتابخانه‌ها به کار می‌رفت. در حال حاضر اکثر کتابخانه‌ها اعم از ملی، عمومی و دانشگاهی از نظام رده‌بندی دهدهی جهانی استفاده می‌کنند. ترجمه قسمتهایی از نظام رده‌بندی دهدهی جهانی و ویرایشهای مختلف آن چندین بار به زبان اسپانیایی انجام گرفته است. اولین بار لوئی. ام. آلباران، آن را به زبان اسپانیایی ترجمه کرد و در آن بخشهای مربوط به اسپانیا را برای استفاده در کتابخانه‌های اسپانیایی گسترش داد. این ویرایش در سال ۱۹۴۳ و سومین ویرایش در سال ۱۹۷۵ انجام گرفت. در سال ۱۹۹۱ ششمین ویرایش خلاصه نظام رده‌بندی دهدهی جهانی توسط فید (FID) منتشر شد که یکی از مهمترین ویژگی آن اصلاح و گسترش جدول کمکی نواحی جغرافیایی اسپانیا بر مبنای تقسیمات کشوری جدید بود.

اولین فهرست سرعنوانهای موضوعی در سال ۱۹۳۵ نوشته شد ولی به خاطر جنگ‌های داخلی منتشر نشد تا اینکه بعدها همان فهرست در سال ۱۹۴۲ آنهم در مکزیک به چاپ رسید. مهمترین فهرست رسمی سرعنوانهای موضوعی در سال ۱۹۳۹ منتشر شد. این فهرست بسیار متأثر

از سرعنوانهای موضوعی سیرز^{۱۱} بود. در سال ۱۹۴۴ فهرست موضوعی دیگری منتشر شد. و ویرایش بعدی آن در سال ۱۹۵۲ به بازار آمد. ولی این فهرست برای استفاده در فهرست واژه‌نامه‌ای به کار نمی‌رفت. بلکه از آن به منزله نمایه موضوعی نظام رده‌بندی دهدهی جهانی استفاده می‌کردند. در سال ۱۹۶۵ فهرست موضوعی دیگری به نام «فهرست موضوعی برای کتابخانه‌ها» که مبتنی بر فهرست موضوعی کتابخانه کنگره و فهرست موضوعی سیرز و فهرست موضوعی کتابخانه ملی فلورانس بود منتشر شد. در دهه ۱۹۶۰ تعداد کتابخانه‌های اسپانیا و مجموعه‌های آنها رو به فزونی گذاشت و دیگر فهرستهای موضوعی موجود کفاف آنها را نمی‌داد. لذا «هیأت خدمات کتابداری بارسلون»^{۱۲} کمیته‌ای را برای تدوین سرعنوانهای موضوعی برگزید. این فهرست در سال ۱۹۸۵ به دو زبان کاتالانی و کاستیلینی منتشر شد. «شورای عالی تحقیقات»^{۱۳} کتابخانه‌های وابسته به خود را مکانیزه کرد و در نتیجه در سال ۱۹۸۷ فهرست سرعنوانهای موضوعی خود را که در بانک اطلاعاتی CIRBIC ایجاد کرده بود منتشر کرد. بر تعداد موضوعها به تدریج اضافه شد به نحوی که بتواند نیازهای آن شبکه اطلاعاتی را برآورده کند. این اضافات بعدها در ویرایشهای سال ۱۹۸۸ و ۱۹۹۰ منعکس شد. آخرین فهرست موضوعی توسط کتابخانه سویلا در سال ۱۹۹۲ منتشر شد که باز هم مبتنی بر استانداردهای فهرست موضوعی کتابخانه کنگره و فهرست دانشگاه لاوال بود. این فهرست دارای دو جلد است. جلد اول شامل سرعنوانهای موضوعی به زبان اسپانیایی و جلد دوم نمایه اسپانیایی، فرانسوی و انگلیسی. علاوه بر اینها برای تسهیل در امر بازیابی موضوعی در اسپانیا تعدادی اصطلاحنامه و تزاروسهای تخصصی نیز موجود است.

11. *Sears' List of Subject Headings*

12. *Library Service of Barcelona Deputation*

13. *High Council of Scientific Research*

۲. آلمان

تا قبل از فرو ریختن دیوار برلین، کتابخانه‌های آلمان شرقی با نظام رده‌بندی و نمایه‌سازی ب.ب.کا^{۱۴} که در سراسر روسیه شوروی نیز به کار می‌رفت، مجموعه‌های خود را سازماندهی می‌کردند و تا قبل از این تاریخ تعاملی برای انجام هیچ‌گونه تغییری وجود نداشت. ولی در آلمان غربی، پس از سالهای ۱۹۶۰ که کتابداران به تدریج با نظامهای امریکایی، انگلیسی آشنا می‌شدند، در نظامهای ناهماهنگ و غیر مدون خود تجدیدنظر کردند و رویه‌های مشابهی برای رده‌بندی و نمایه‌سازی موضوعی به کار گرفتند. مهمترین تحولی که منجر به ایجاد نظام نمایه‌سازی موضوعی نوین شد، استفاده از نظام قفسه‌های باز بود. کتابخانه‌های دانشگاهی در این مورد پیشرو بودند.

بین سالهای ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۶ یک گروه شش نفری، بر اساس تجربیات گذشته، قواعدی را برای ساختن یک اصطلاحنامه تدوین نمودند و بدین ترتیب روش مشترکی برای نمایه‌سازی موضوعی برای کتابشناسی آلمان مطرح شد. قبل از آنکه قواعد تازه منتشر شود، از تمام کتابداران برای ارائه نظرات و تجربیات خود دعوت به عمل آمد. نتیجه این کار مشترک تحت عنوان «قواعد فهرست‌نویسی موضوعی»^{۱۵} منتشر شد. روش تازه در یک دوره پنج‌ساله برای کتابهای مندرج در کتابشناسی ملی مورد آزمایش قرار گرفت و در کتابخانه‌ها نیز تعمیم داده شد.

«قواعد فهرست‌نویسی موضوعی» آلمان بر اساس نمایه‌سازی گردان استوار است^{۱۶}. بدین معنی که به هر مدرک بین یک تا پنج موضوع که زنجیروار به هم پیوسته‌اند، اختصاص داده می‌شود. توصیف‌گرها، بیان‌کننده

14. Bibliothekarisch-Bibliographische Klassifikation (B.B.K.)

15. Regeln für den Schlagwortkatalog (RSWE)

16. permuted subject indexing

نام شخص، مکان، زمان، شکل و موضوع مدرک هستند. هر یک از توصیفگرهایی که در زنجیره موضوعی قرار دارد، یکبار نیز در ابتدای زنجیر قرار می‌گیرند. بنابراین با چرخش توصیفگرها، مراجعه‌کننده هم به فرم و هم به محتوای مدرک، در یک نظم الفبایی، می‌تواند دسترسی پیدا کند.

۳. لهستان

آغاز فهرست‌نویسی موضوعی در لهستان به سالهای ۱۹۲۰ باز می‌گردد. در حال حاضر برگه‌دانهای موضوعی در چندین کتابخانه دانشگاهی، کتابخانه ملی و کتابخانه آکادمی علوم لهستان و تمام کتابخانه‌های پزشکی وجود دارد. فهرست سرعنوانهای موضوعی نیز در کنار رده‌بندی نظام رده‌بندی دهدهمی جهانی در کتابشناسی ملی لهستان و سیستمهای کامپیوتری کتابخانه‌های دانشگاهی و کتابخانه ملی به کار می‌رود.

به طور کلی، نظام نمایه سازی موضوعی در کتابخانه‌های پزشکی با سایر کتابخانه‌ها فرق دارد و هریک برای خود فهرست سرعنوانهای موضوعی جداگانه و قواعد متفاوتی تدوین نموده‌اند. کتابخانه‌های پزشکی از نظامی که در کتابخانه مرکزی پزشکی ورشو به کار می‌رود، پیروی می‌کنند. این کتابخانه، فهرست فرهنگی سرعنوانهای موضوعی پزشکی و رشته‌های وابسته را که شامل ۸۰۰۰۰ مدخل است، منتشر کرده و از خصوصیات آن عمق و اخص بودن سرعنوانها در رابطه با علم پزشکی است. روش نمایه سازی موضوعی در سایر کتابخانه‌ها اکثراً با فلسفه و نظرات مشهور چارلز کاتر و فهرست فرهنگی او منطبق است و بر سه اصل استوار است:

۱. هر موضوع اصلی باید به مهمترین وجه بیان کننده مقصود باشد.
۲. موضوعهای فرعی که موضوعهای اصلی را اخص می‌کند، می‌تواند کلی یا تقریبی باشد.

۳. ترکیب و ساختار سرعنوانهای موضوعی ثابت است: سرعنوان اصلی - موضوع فرعی خاص - موضوع فرعی کلی - تقسیمات جغرافیایی - تقسیمات تاریخی - تقسیمات شکلی.

قواعد کلی نمایه سازی موضوعی در کتابخانه‌های لهستان (به استثنای کتابخانه‌های پزشکی که به کلی متفاوت است) اگرچه مشابهند ولی در جزئیات متفاوتند. مثلاً در کتابخانه ملی تاریخها دقیق داده می‌شود ولی در کتابخانه آکادمی علوم ورشو می‌توان فقط قرن را ذکر کرد. به هر کتاب می‌توان تا ۱۰ موضوع هم اختصاص داد و عملاً از سه یا چهار موضوع استفاده می‌شود. عبارات کنترل شده هستند و مستند می‌شوند و فقط توسط کارشناسان مسئول در فهرست سرعنوانهای موضوعی درج می‌شوند. کلیه سرعنوانها از نظر موضوعی دارای سلسله مراتب هستند و ارجاعات لازم به کار برده می‌شوند.

سرعنوانهای موضوعی در نظامهای خود کار و ماشینی نیز مستقیماً به قایل مستند مرتبط است. ولی در لهستان هنوز کتابخانه‌ای که به طور کامل کامپیوتری شده باشد وجود ندارد. ولی اخیراً چند کتابخانه دانشگاهی این برنامه را آغاز کرده‌اند. کتابخانه ملی هم مشغول بررسی نرم‌افزارهای آماده است که دارای فایل‌های کنترل موضوع است، به نحوی که قادر باشد هم کلیدواژه‌ها را جستجو کند و هم امکان جستجو از طریق سرعنوانهای موضوعی کنترل شده را دارا باشد.

۴. پرتغال

در سال ۱۹۸۶، همراه با ایجاد سیستم کامپیوتری در کتابخانه ملی پرتغال، بررسی دقیقی از نظامهای دستی نمایه سازی موضوعی انجام شد و حاصل این مطالعات منتج به تشکیل یک نظام جدید نمایه موضوعی به نام SIPRObase شد. اولین ویرایش دستنامه آن در سال ۱۹۸۸ منتشر شد. این دستنامه شامل قواعد و ضوابطی که باید در نمایه سازی موضوعی و

فهرست‌نویسی موضوعی کلیه مواد کتابخانه‌ای رعایت شود، می‌باشد. همواره اصل اساسی در نمایه سازی موضوعی، پیش‌همارا بودن موضوعهاست. در نظامهای دستی تنها از این طریق می‌توان ارتباط و ترکیب منطقی بین موضوعها را با یکدیگر حفظ کرد ولی از سوی دیگر نظامهای ماشینی که قادرند از طرق مختلف، موضوعها را جستجو کنند، استفاده از نمایه سازی پیش‌همارا را مورد تردید قرار می‌دهد. از این گذشته به کارگیری یک نظام سنتی در یک محیط جدید مشکلاتی را ایجاد می‌کند. با این همه هرچند در ابتدا به نظر می‌رسید کتابخانه‌های تخصصی با استفاده از نظام نمایه سازی پس‌همارا و تدوین اصطلاحنامه‌ها مشکلات سیستم دستی و ماشینی خود را حل کرده‌اند ولی هر قدر حجم اطلاعات افزایش پیدا می‌کرد، مسئله ترکیبی بودن موضوعها و سهولتی که در دستیابی سریع به مدرک مورد نظر ایجاد می‌کند مجدداً مطرح می‌شد. به همین دلیل پس از بررسیهای بسیار و مشاوره با کتابخانه کنگره، و رعایت همه جوانب، نظام سرعنوانهای موضوعی بر اساس نظام کنترل شده کتابخانه کنگره طراحی و به اجرا درآمد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

۵. کانادا

در کتابخانه‌های کانادا شیوه دستیابی به موضوع طبق اصول و ضوابط سرعنوانهای موضوعی کتابخانه کنگره است. مهمترین دلیل پیروی از این شیوه، میزان اشتراك و تبادل منابع اطلاعاتی بین کتابخانه‌های امریکای شمالی و استفاده از اطلاعات فهرست‌نویسی پیش از انتشار و استفاده از شبکه‌ها و پایگاههای اطلاعاتی امریکاست. بدون هماهنگی با این نظام امکان سازماندهی و آماده‌سازی سریع منابع از دست می‌رود. از این گذشته کانادا و ایالات متحده امریکا نقاط مشترک سیاسی - اجتماعی و فرهنگی زیادی دارند. با این حال به خاطر کلی بودن سرعنوانهای موضوعی کتابخانه کنگره، ضمن حفظ قالبهای اصلی نظام کتابخانه کنگره،

سرعنوانهای موضوعی جدیدی مطابق با نیازهای اطلاعاتی مراجعان کتابخانه‌های کانادا تهیه و تدوین شده است.

۶. کرواسی

در کرواسی تا قبل از سال ۱۹۸۶، برای فهرست‌نویسی موضوعی هیچ گونه قواعد ملی وجود نداشت. تنها کتابخانه ملی - دانشگاهی زاگرب بود که فهرست موضوعی نظام یافته‌ای را برای استفاده داخلی تدوین کرده بود. این فهرست در آخرین سالهای ۱۹۷۰ نیز با معرفی یو. دی. سی بسته شد و از آن پس فهرست جدیدی مورد استفاده قرار گرفت. پس از آن تعدادی از کتابخانه‌های کرواسی، بر پایه نظام قفسه باز، دستیابی از طریق موضوع را نیز به فهرست‌برگه‌های خود افزودند. اکثر این کتابخانه‌ها که عمومی یا تحقیقاتی بودند، مطابق با نیازهای خود فهرستهای موضوعی جداگانه‌ای را طراحی می‌کردند. در این سالها برای کتابشناسی ملی کرواسی، فهرست موضوعی دیگری تدوین شد. در این فهرست، با استفاده از کلید واژه‌هایی بود که بیانگر نام اشخاص، عبارات جغرافیایی و کلید واژه‌هایی که از داخل عنوان استخراج می‌شد، محتوای مدارک تجزیه و تحلیل می‌شد. از سال ۱۹۸۱ کتابشناسی ملی کرواسی کامپیوتری شد. با این همه سرعنوانهای موضوعی مندرج در کتابشناسی ملی، در فهرستهای موضوعی کتابخانه‌ها به کار گرفته نمی‌شد.

اگرچه ضرورت فهرست‌نویسی موضوعی از مدتها قبل در کتابخانه‌های کرواسی احساس می‌شد ولی در واقع از سال ۱۹۹۰ بود که با ایجاد نظام یکپارچه کتابخانه‌ای CROLIST در کتابخانه ملی - دانشگاهی زاگرب، فرایند فهرست‌نویسی موضوعی در سایر کتابخانه‌ها بهبود و توسعه یافت. پروژه CROLIST، با الهام از دستورالعملهای بین المللی ایفلا برای تدوین سرعنوانهای موضوعی در نظر دارد با تدوین نظام سرعنوانهای موضوعی و قواعد فهرست‌نویسی موضوعی در سطح ملی، کتابخانه‌های کرواسی را از

ناهماهنگی و نشتت‌رهایی بخشد و با وضع قواعد و استانداردهای لازم، دستیابی موضوعی به اطلاعات انواع مواد کتابخانه‌ای را سهولت و سرعت بخشد. پایه موضوعی نظام پایگاه اطلاعات CROLIST براساس الگوهای کتابشناختی و مستندات یونی‌مارک (UNIMARK) است. اما کتابخانه‌های شبکه می‌توانند ضمن وارد کردن فرمهای استاندارد در شبکه، از اصطلاحنامه‌ها و فهرستهای موضوعی خاص خود نیز استفاده کنند.

سخنرانیها

چند سخنرانی از اهمیت خاصی برخوردار بود. خانم الین اسوننیوس^{۱۷}، از دانشگاه کالیفرنیا (لوس‌آنجلس)، سنوال مورتیمر توب^{۱۸} را که در سال ۱۹۵۱ مطرح شده بود، عنوان سخنرانی خود قرار داد: «پیش‌همارایی، آری یا نه؟» با به‌کارگیری کامپیوتر در تحلیل موضوعی و ذخیره و بازیابی اطلاعات، این تصور پیش‌آمد که می‌توان از ترکیب (نحو)^{۱۹} ساده ماشینی به جای ترکیب نسبتاً پیچیده‌ای که در ساخت سرعنوانهای موضوعی به کار می‌رفت استفاده کرد. از این رو، بحث درباره زبانهای پیش‌همارا و پس‌همارا رونق گرفت. اگرچه با پیشرفت کامپیوتر و به‌کارگیری آن در بازیابی اطلاعات، زبانهای پس‌همارا عمومیت یافتند، لیکن شکل‌گیری و توسعه زبانهای نمایه‌سازی رشته‌ای^{۲۰} - بخصوص در نمایه‌سازی پرسشی^{۲۱}، پیش‌همارایی را تا آنجایی که از لحاظ منطقی امکان‌پذیر بود به‌کار گرفت. مقاله، پس از ذکر تاریخچه‌ای به بررسی مشکلات و محسنات پیش‌همارا و پس‌همارا می‌پردازد.

خانم نانسی ویلیامسون^{۲۲}، استاد دانشگاه تورنتو، کانادا، درباره استانداردها و استاندارد کردن در تحلیل موضوعی سخنرانی کردند. اینکه

17. Elaine Svenonius

18. Mortimer Taube

19. syntax

20. string index language

21. PRECIS

22. Nancy Williamson

چگونه عملکرد و تجربه مؤسسه‌ای که حاصل کوشش و خطاست، از طرف سایر مؤسسات و نهادها پذیرفته می‌شود و به استاندارد، بدل می‌گردد. هرچه قواعدی بیشتر مورد قبول مؤسسات و سازمانهای دیگر قرار گیرد، آن استاندارد معتبرتر خواهد بود. ممکن است استاندارد، پا از مرزهای ملی خود فراتر نهد و به استاندارد بین‌المللی بدل شود. خانم ویلیامسون درباره مشکلاتی که استانداردها می‌آفریند، رشد و گسترش استانداردها و بالاخره درباره نظامهای پیش‌هما را و پس‌هما را صحبت کردند.

خانم «پا مکیل واین»^{۲۳} از دانشگاه لندن کالج درباره کنترل موضوعی صحبت کردند و نقطه‌نظرهای بریتانیایی را درباره آن تشریح کردند. بیشتر تاکید و تمرکز سخنرانی ایشان در مورد تغییراتی بود که در نظام پرسی داده شده است.

چند سخنرانی توصیفی نیز ارائه شد. از آن جمله «فهرستهای موضوعی در لهستان»، «نمایه‌سازی موضوعی در هلند»، «نمایه‌سازی موضوعی در کتابخانه‌های پرتغال». خانم لوئیس می‌چان^{۲۴}، از دانشگاه کنتاکی درباره نظامهای دستیابی موضوعی در امریکا سخنرانی کرد. بخش عمده سخنرانی ایشان به نظام دستیابی در کتابخانه ملی پزشکی امریکا اختصاص داشت.

از ایران، خانم پوری سلطانی، در اولین روز کنفرانس سخنرانی کرد. موضوع سخنرانی ایشان درباره سرعنوانهای موضوعی فارسی بود. از دارالفنون - به عنوان نخستین مؤسسه آموزش عالی که به سیاق و سبک اروپایی در ایران تأسیس شد - شروع کردند. بعد در اوایل سده بیستم، کتابخانه ملی تأسیس شد (سال ۱۹۲۸)، و نخستین برگه‌دانهایی که در کتابخانه‌های ایران ساخته شد که نخستین گامها در استفاده از قواعد و استانداردهای فهرست‌نویسی اروپایی در کتابخانه‌های ایران بود. یادی از کتابخانه بانک مرکزی کردند که در آنجا بیشتر از سرعنوانهای موضوعی

ترجمه شده استفاده می‌کردند. بعد کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران تأسیس شد و سرعنوانهای موضوعی آقای بنی‌آدم منتشر شد... بالاخره در میانه دهه ۱۳۴۰ تأسیس رشته کارشناسی ارشد کتابداری و مرکز خدمات کتابداری را داریم...

همان طور که به سخنرانی خانم سلطانی گوش می‌کردم، یاد آن روزها افتادم. در آغاز تأسیس مرکز خدمات کتابداری، حتی کتابداران تحصیل کرده (یا دانشجوی کارشناسی ارشد کتابداری) شاعلی در مرکز که تعدادشان به تعداد انگشتان دو دست هم نبود - سرعنوان موضوعی کتابخانه کنگره را در اختیار نداشتند. مرکز خدمات کتابداری (که آن روزها نام مرکز آماده‌سازی کتاب تهران را داشت) می‌کوشید تا با فهرستنویسی و رده‌بندی کتابهای کتابخانه‌های بزرگ دانشگاهی و غیردانشگاهی نخستین گامها را در تمرکز خدمات فنی بردارد و تجربه کند، آنها در شرایطی که ابزار کار به حد لازم در اختیار نداشت. عباس مظاهر - رئیس وقت مرکز - با کتابخانه‌های معتبر و دانشگاهی در تهران مکاتبه کرد و یک دوره سرعنوانهای موضوعی کنگره را دست و پا کرد و از آن فتوکپی گرفتند. اصل کتاب یک جلدی بود و کپی آن دو کلاسور بزرگ شد. کاغذهای فتوکپی در آن روزها، کاغذهای مخصوص و حساس بودند و روی آنها با لایعای از مواد شیمیایی پوشانده می‌شدند. به‌همین دلیل هم کاغذها، عموماً بهم می‌چسبیدند و با لیز می‌خوردند و استفاده از کپی سرعنوانهای موضوعی عملاً با مشکلاتی روبرو شد و متوقف گردید.

دغدغه و وسوسه داشتن و تهیه کردن یک سرعنوان فارسی از همان روزها وجود داشت. چرا نباید یک سرعنوان موضوعی فارسی داشته باشیم. اختلاف در ساختار نحوی و معنایی زبانهای فارسی و انگلیسی و نیاز مراجعه‌کنندگان کتابخانه‌های ایران و فقدان یا گاه عدم توانایی کتابداران ایرانی از سرعنوان موضوعی کتابخانه کنگره یا سرعنوانهای مشابه،

ضرورت تدوین و تهیه یک سرعنوان موضوعی فارسی را ایجاب می‌کرد. ظاهراً بهترین راه، ترجمه یکی از سرعنوانهای موضوعی معتبر به فارسی بود، یعنی راهی که کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نیز رفته بود. ترجمه سرعنوان موضوعی کتابخانه کنگره آغاز شد، لیکن خیلی زود و در همان قدمهای اول این سیاست مردود شناخته شد. سرعنوان موضوعی ترجمه شدنی نیست. باید آن را تهیه کرد و ساخت. کتابداری نوپای ایران آگاهانه گام برمی‌داشت. این تجربه را سایر کشورها نیز کرده بودند. در کره جنوبی، سرعنوان کتابخانه کنگره را کلاً ترجمه و چاپ کردند و بعد در عمل دریافته‌اند که استفاده از آن مناسب و صحیح نیست. تا آنجا که در اواخر دهه ۱۹۷۰، یکی از دانشجویان کتابداری کره‌ای در امریکا پایان نامه دکتری خود را در اثبات این نظر نوشت که سرعنوان موضوعی را نمی‌توان ترجمه کرد و باید آن را تهیه کرد.

ساختن سرعنوان موضوعی هم کار ساده‌ای نیست، نمی‌توان در یک اتاق در بسته و دور یک میز نشست و بحث کرد و سرعنوان موضوعی را تدوین کرد. باید مسائل مختلفی را در نظر گرفت، از زبانشناسی - بخصوص زبانشناسی جدید کمک گرفت، نیاز مراجعه‌کننده، ویژگیهای زبان فارسی و نوع کتابخانه را در نظر داشت و در فرایند کار سرعنوانی را پذیرفت و به کار گرفت.

دوباره به سالن گردهمایی برمی‌گردم. اکنون خانم سلطانی دارد مفصل درباره چگونگی تهیه - گام به گام - سرعنوان فارسی صحبت می‌کند. مقایسه سرعنوان موضوعی فارسی با اسلافش، از جمله سرعنوان موضوعی بنی‌آدم، جالب بود و نشان می‌داد که از تجربیات گذشته استفاده شده و راه تکامل پیموده شده است. مقدمه میسوط، معادل انگلیسی سرعنوانهای موضوعی، ارجاعات لازم و کافی، یادداشتهای ... نشان از کامل بودن سرعنوان موضوعی فارسی و زحماتی که برای تهیه آن کشیده شده می‌داد و این اصل کاتر را به یاد می‌آورد که «راحتی هرچه بیشتر مراجعه

کننده در گرو زحمت هرچه بیشتر کتابدار است.»
 خانم سلطانی در قسمت آخر صحبت‌هایش از سرعنوان‌های موضوعی دیگری که در ایران تهیه شده بحث می‌کند. سرعنوان موضوعی پزشکی که در کتابخانه مرکز پزشکی و براساس سرعنوان موضوعی پزشکی آمریکا (مش) ساخته شده، سرعنوان موضوعی سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، سرعنوان موضوعی دانشکده هنرهای زیبا، و سرعنوان موضوعی سازمان برنامه ... و اشاره‌ای هم به مکانیزه شدن سرعنوان موضوعی سازمان برنامه و بودجه دارند.

مؤخره

تعداد شرکت کنندگان در این کنفرانس حدود صد نفر از دوازده کشور بود. از ایران علاوه بر خانم پوری سلطانی که شرکتی فعالانه داشتند، خانم شیفته سلطانی، از مرکز مدارك اقتصادی - اجتماعی و انتشارات سازمان برنامه و بودجه و این جانب از سازمان صدا و سیما نیز در این کنفرانس شرکت داشتیم. *گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*